

संकटात सापडलेले आवाज

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - संगीत कला विहार, संपा. बी. आर. देवधर, अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडळ, मिरज, फेब्रुवारी १९७७)

माझ्याकडे एक तरुण मुलगा येतो. त्याला व्यवसायिक गवई व्हायचे आहे. पण गायला लागल्यावर अर्ध्या तासांत त्याचा आवाज थकतो! दुसरी एक युवती येते. शहरांतल्या एका महाविद्यालयात ती अध्यापन करते. पण एक तास घेतला की तिचा आवाज बसतो. एक व्यावसायिक नट आहे. स्वतःच्या आवाजावर नियंत्रण नाही अशी त्याची तक्रार आहे. या सर्वांच्या आवाजात कांही अंगभूत बिघाड आहे की आणखी काही गडबड आहे! मी त्यांच्या प्रदीर्घ मुलाखती घेतो. त्यांच्या आहार विहारासंबंधी, झोपेच्या संवयीविषयी, त्यांचे गंभीर आजार इ. सर्व गोष्टींविषयी प्रश्न विचारतो. आवाजाबाबतीतले त्यांचे आदर्श, त्यांच्या घरचे व कचेरीतले इ. वातावरण याविषयीही चौकशा करतो. एक टिप्पण तयार करतो. हे सर्व माझ्या मते आवश्यक आहे. कारण या व यासारख्या इतर घटकांनी आवाज बनतो. बदलतो, बिघडतो, वा सुधारतो असा माझा निष्कर्ष आहे. आवाज व्यक्तिमत्त्वाचा प्रधान आविष्कार आहे आणि व्यक्तिमत्त्वाची घडण करणाऱ्या सर्व गोष्टींनी आवाजही प्रभावित होतो. म्हणून आवाजाचा बिघाड कुठे हे जाणावयाचे तर संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचाही थोडा फार अर्थ समजवायला हवा. व्यक्तिमत्त्वे अनेक व तितकेच आवाजही. आवाजाच्या तक्रारी पण बहुविध. वर दिलेल्या उदाहरणात एकच गोष्ट 'कॉमन.' ती म्हणजे हे सर्व आवाज संकटांत सापडलेले आवाज होत!

सर्वांच्या बाबतीत एक काम मला करावे लागते ते असे की काही शारीरिक बिघाड नसला तर सर्वांना आवाज असतो हे पटवून द्यावे लागते. आपण समजतो त्या प्रमाणात आवाज ही ईश्वराची देणगी नसते. सर्वसाधारण शारीर यंत्रणेचे सर्वसाधारण कार्य झाल्यामुळे आवाज निर्मिती होत असते. आवाजाला नैसर्गिकपणे कार्य करू देणे, त्यात अडथळे निर्माण न करणे इतके जरी आपल्याला जमले तरी पुरे असते. हे कसे जमवावे याचाच दुर्दैवाने आपल्याला नीटसा उलगडा होत नाही. चुकीच्या सवयी, आळस, भलत्याच आदर्शांचे अनुकरण, यामुळे बहुधा आपले आवाज बिघडतात. मुळातच बिघडलेले आवाज फार कमी असतात. म्हणून आवाज-जोपासना शास्त्रज्ञाकडे गेले की प्रथमतः बऱ्याचशा गोष्टी विसरायला शिकावे लागते! ईश्वर, दैव, देणगी, चमत्कार यापेक्षा प्रयत्नांच्या द्वारे आवाजाबाबत बरेच काही साधू शकते. फक्त कष्ट घ्यावे लागतात आणि ते कसे घ्यायचे ते शिकावे लागते. हे अवघड असेल पण अशक्य नक्कीच नाही. आवाजाची यंत्रणा सर्वाजवळ असते. तेव्हा आवाज सर्वांना असतो या गृहितापासून वास्तविक सुरुवात केली पाहिजे.

आवाज आहे अशी खात्री करून दिल्यावर पुढची पायरी म्हणजे चुकीच्या सवयी काढून टाकणे. त्याच त्याच चुका करण्याचे माणसे किती नवनवीन प्रकार शोधून काढतात हे बघून मी आश्चर्याने थक्क झालो आहे! अनेकांना पोक काढण्याची सवय असते. पण त्यातही किती विविधता! दोन माणसे दोन तऱ्हांनी पोक काढतात! श्वासोच्छ्वास, जबड्याची हालचाल, डोक्याचा मोहरा, जिभेची हालचाल इ. बाबींचीही कथा तशीच. या तऱ्हेच्या चुका आणि आवाजातले बिघाड यांचा संबंध काय हे त्यांना प्रथम समजावून सांगावे लागते. या विषयीची जाणीव निर्माण करावी लागते. मग सवयी बदलण्याचे महाकष्टाचे काम सुरू होते. मध्यमवयीन माणसाचे हस्ताक्षर सुधारण्याचा प्रयत्न करावा इतके हे काम कठीण असते. यासाठी मी वेगवेगळ्या योगासनांचा उपयोग (व्यक्तीनुसार) करतो. कधीकधी एकाच व्यक्तीच्या संदर्भात निरनिराळ्या वेळी निरनिराळ्या योगासनांचा उपयोग करतो. कारण आसन म्हणजे काही

व्यायाम नव्हे. पक्व मनोवस्था आणि त्याबरोबर असणाऱ्या शरीरशास्त्रीय व शरीरवैज्ञानिक मनोवस्था यामधील संतुलन हे योगासनांचे ध्येय असते. आसनांच्या अंतिम अवस्थेपर्यंत न पोचता त्याच्या जवळपास जाण्यानेही फायदा होऊ शकतो तो यामुळे. योगासनांच्या सिद्धीत एक मानसिक वाढ गृहीत असते. हा त्यांतला फार महत्त्वाचा घटक असून आवाज-जोपासना शास्त्राच्या संदर्भात त्याचा विचार समोर ठेवणे आवश्यक आहे.

योगासनांच्या बाबतीत आणि एक नियम मी नेहमी पाळतो. योग्याचे जे ध्येय असते त्यात चांगला आवाज कमावणे मोडत नाही. तेव्हा योगी जे जे करतो आणि योग शास्त्र ज्याचा ज्याचा पुरस्कार करते त्या सर्वांचा आवाज कमावणे व तसा तो राखणे यासाठी उपयोग केलाच पाहिजे असे नाही. आवाज सुधारता सुधारता योगाचे इतर फायदे (मनःशांती, मोक्ष इ.) मिळालेच तर सोडू नयेत हे खरे! पण आपले उद्दिष्ट मर्यादित आणि अधिक नेमके म्हणजे आवाजाची गुणवत्ता सुधारण्याचे आणि टिकविण्याचे असते. आणि आपण त्याच दिशेने आपले प्रयत्न ठेवणे हे योग्य व अर्थपूर्णही. म्हणजे मी योगाला स्वीकारतो पण संपूर्ण योगावर विसंबत नाही असा काहीसा प्रकार असतो. कपालभाति इ. चा मी उपयोग करीत नाही. त्याचप्रमाणे सर्व प्रकारचे प्राणायाम आवाजाची जोपासना करणाऱ्याने करू नयेत असेही माझे मत आहे.

या सर्व प्रयत्नातून मी 'संकटातील आवाजांना' आणखी एक गोष्ट पटवू पाहात असतो. ती अशी की आवाज जोपासनेत समुहाने, समुदायाने करण्याच्या कवायतींना फारशी जागा नाही. याचे कारण असे की आपण सर्वांचे आवाज सारखे करू शकत नाही आणि तसे आपले उद्दिष्टही नसते. आवाज परमावधीचे व्यक्तिगत असतात. आपला प्रयत्न असतो तो व्यक्तिगत आवाजांच्या गुणांचे वर्धन व रक्षण करण्याचा. तुमच्या स्वतःच्याच आवाजाचा जास्तीतजास्त व कार्यक्षम उपयोग तुम्ही स्वतः करावात ह्यातच आवाज-जोपासना शास्त्रज्ञाला आस्था असते. आपला स्वतःचा सुधारलेला आवाज आणि दुसऱ्याचे अनुकरण करून आपण काढलेला आवाज यांत पहिल्याचाच विजय अंतिम विजय ठरतो. अनुकरण केले की जो आवाज निघतो तो पूर्णपणे आपला कधीच होऊ शकत नाही. म्हणून प्रत्येक विद्यार्थ्याला स्वतंत्रपणे व एक-एकटे शिकवावे लागते. याच कारणामुळे आवाज-जोपासना शास्त्रावरचे पुस्तक फारसे उपयोगी पडत नाही. पुस्तकाचा उपयोग ज्याचा अभ्यास झालेला असतो त्याला होतो. पुस्तकाचा उपयोग असतो उजळणीसाठी. पहिल्या, सुरुवातीच्या अभ्यासासाठी नव्हे. माझ्या पद्धतीचा हा फायदा आहे. आणि म्हटला तर तोटासुद्धा. फायदा असा की आवाजाच्या प्रश्नांचा अधिक खोलवर जाऊन पाठपुरावा करता येतो. आणि तोटा असा की मोठ्या प्रमाणावर आवाज सुधारण्याचा कारखाना चालविता येत नाही! पण याला इलाज नाही. कारण इथे एक प्रकारे सद्सदविवेकबुद्धीची गुंतवणूक आहे. काही व्यायाम अर्थात प्रमाणित करता येतात. व ते अनेकांना एकाच वेळी करताही येतात पण तरीही प्रत्येकाला ते कसे करावयाचे ते बऱ्याच वेळा समजावून द्यावे लागते.

आवाजाचे उपयोग करणारे मुख्य दोन वर्ग : गायक आणि अभिनेते. या दोघांसाठी असणारे जे आवाजी व्यायाम ते अर्थातच काहीसे निराळे असतात. कारण भाषण आणि गायन यांच्या आवाजाकडे होणाऱ्या मागण्या लक्षात येण्याइतक्या वेगळ्या असतात. पण तरीही माझ्या मते गाता आणि बोलता आवाज यांतल्या भेदावर जरा जादा भर दिला जात आहे. गुणवत्तेच्या भाषेत बोलावयाचे तर दोन्ही प्रकारच्या आवाजांना भरीवपणा, संपन्नपणा हवा आणि यंत्रणेची कार्यक्षम हाताळणी हवी. म्हणून माझ्या २० वर्गीय सत्रात जवळ जवळ १६ वर्गापर्यंत भाषण आणि गायन या दोहोंना सारख्या असणाऱ्या गोष्टींचा भरणा आहे. शेवटच्या चार वर्गांत भाषण-गायन भेद महत्त्वाचा ठरतो. एकीकडे व्यायाम, वाड्मयीन वा नाटकातले परिच्छेद इ. बाबतीत विशिष्ट संबंधित भाषा महत्त्वाच्या ठरतात तर दुसरीकडे गायनप्रकार गायनालंकार इत्यादीवर अवलंबून होते. परंतु मूलतः गुणवत्ता आणि तीमधील सुधारणा या बाबतीत मात्र गायन भाषण यांना मी समान मानतो आणि माझ्या आवाज-जोपासना शास्त्रात याचे प्रतिबिंब पडलेले अपरिहार्यपणे दिसते.

या विवेचनाच्या पार्श्वभूमीवर मला एक मुद्दा अतिशय महत्त्वाचा व दुर्लक्षिलेला म्हणून पुढे मांडावासा वाटतो. गाता आवाज म्हणजे आपल्या स्वतःच्या नैसर्गिक आवाजाची सुधारित, वर्धित आणि गुणवत्तापूर्ण आकृती असावी. परिणाम साधण्यासाठी वा इतर कोणत्याही कारणासाठी जोर लावून, कृत्रिमपणा स्वीकारून लक्ष वेधण्यासारखा आवाज बनविण्याचे प्रयत्न केले जाऊ नयेत. पाश्चात्य संगीतिकेत गाणाऱ्याचे आवाज ताकदवान, कार्यक्षम आणि परिणामकारकतेने कमावलेले जरूर असतात. पण कृत्रिम वाटतात. पाश्चात्यांचे बोलते आवाज, इतर प्रकारचे (गीतगायन, जॅझ संगीत इ.) गायन करीत असता वापरात आलेले आवाज आणि ऑपेरा-गायनातील त्यांचे आवाज यांत जबरदस्त फरक वाटतो. हा फरक करण्यामागे ऐतिहासिक रूढीजन्य कारणे असणारच. पण तरीही नैसर्गिक आवाजाचा अपभ्रंश न करताही गायन करता येणारच नाही काय? हा प्रश्न पडतो. तसे पाहता भारतीय शास्त्रीय संगीत गायकांच्या बाबतीत हाच प्रश्न उद्भवतो. तेव्हा गायन नैसर्गिक आवाजात करता येणारच नाही असे शास्त्रीय संगीताचे स्वरूप असते का आणि तसे स्वरूप ठेवणे जरूर आहे का? असे दोन प्रश्न विचारता येतील. माझ्या मते असे असण्याची गरज नाही. नैसर्गिक आवाज आणि शास्त्रीय पद्धतीचे गायन यांचे वावडे नाही. यातूनच पुढे निघणारा उपमुद्दा असा की स्वरसंहती पद्धतीने आविष्कृत होणारे संगीत आवाज-जोपासनेला अधिक अनुकूल आहे. याचे एक कारण असे की स्वरसंहती पद्धतीने आविष्कृत होणारे संगीत स्वररंग आणि ध्वनीचा गाज यांवर इतक्या मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते की त्यामुळे नैसर्गिक आवाजाच्या आधारे अतूटपणे चालणे त्यास जमत नाही. भारतीय संगीतपद्धतीच्या (आणि कदाचित स्वरसंहती पद्धतीच्या सर्व संगीतांच्या) स्वरूपाचा फायदा मिळून नैसर्गिक आवाजाचा लगाव साधणे अधिक सहजपणे शक्य होण्याचा संभव इथे मला सूचित करावयाचा आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की भारतीय संगीतकार नैसर्गिक आवाज वापरतात. तसे दुर्दैवाने बहुधा नसतेच! पण त्यांना ते साधणे त्यांच्या संगीतपद्धतीच्या स्वरूपामुळे सोपे जाईल इतकेच.

भारतीय संगीताच्या विशिष्ट स्वरूपाचा संदर्भ लक्षात घेता आवाज-जोपासना शास्त्राचा विचार करूनच अलंकार पलट्यांचा उपयोग करणे आवश्यक ठरते. आज आवाज कमावणे याचा जो अर्थ प्रचलित आहे त्यापेक्षा आवाज-जोपासना शास्त्रास अभिप्रेत अर्थ वेगळा असल्याकारणाने द्रुतपणे गाणे व तानांची वर्तुळे विविध असणे यापेक्षा वेगळ्या पायावर अलंकार पलट्यांची उभारणी करावी लागणे अपरिहार्य ठरेल. आवाजाच्या गुणवत्तेची वाढ साधणे हे ध्येय समोर ठेवून मग अशी उभारणी करणे अशक्य नाही. त्या दृष्टीने माझा प्रयत्न चालू आहे. इतर संगीतकारांचे लक्ष वेधणे आवश्यक वाटल्याने या मुद्याचा इथे उल्लेख केला. आवाज-जोपासना शास्त्राची काही तांत्रिक अंगे असतात. त्याचबरोबर त्यास एक तांत्रिक भूमिका असते. या भूमिकेमुळेच वास्तविक पाहता त्याच्या तांत्रिक अंगांचे स्वरूप आणि तपशील निश्चित होतो. तांत्रिक अंगाविषयी गैरसमज असल्याने तांत्रिक अंगाचे आकलन होत नाही आणि त्यांचा फायदाही उठविता येत नाही. प्रस्तुत लेखात तांत्रिक स्वरूप ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे.